

Синиша Мишић

Филозофски факултет, Београд – Србија

ПРИЛОГ САКРАЛНОЈ ТОПОГРАФИЈИ БИХОРА И КОРИТА

Апстракт: Рад се бави сакралном топографијом делова Бихора и Корита. У питању су црквишта и црквине о којима углавном нема података у писаним изворима. Ради се о парохиским и гробљанским црквама. У том погледу су посебно занимљиви налази теренских истраживања у Османбеговом Селу (Петрово Село) и у Годуши.

Кључне речи: црквиште, црквина, Бихор, Корита, сакрална топографија, Османбегово Село, Годуша, гробља.

Бихор је област у Горњем Полимљу, са обе стране реке Лим. На североистоку се граничи са коритско-пештерском површи, на југозападу врховима и повијарцима Бјеласице. У кориту Лима Бихор граниче Тивранска и Куманичка клисура. Од рожајске области дели га планина Турјак (1300 м).¹ Григорије Божовић је описао Турјак и каже да од половине ове планине почиње Бихор.² Унутар ове области издвајају се две целине: Горњи Бихор у сливу Љешнице и Доњи Бихор од превоја Гњилице до Куманичке клисуре. Корита се наслањају на Бихор према Пештеру. Од Пештера их одваја Крушчица и њени повијарци, а на северозападу их затвара Бистричка клисура.³

У средњем веку делови Бихора су припадали жупској организацији, и то Доњи Бихор. Ту су, пре свега, биле жупе Лим и Затон.⁴ Горњи Бихор и Корита нису били обухваћени жупском организацијом. Ту су живели сточари у својим катунима. Крајем 15. века, у оквирима турске државе, овде се помиње Бихорска нахија.⁵ И она је насељена углавном сточарима – власима.

Теренска истраживања су показала да се у Бихору и Коритима налази много остатака из прошлости: од топонимије до материјалних остатака. Овде желимо да скренемо пажњу на неке од тих остатака који се односе на сакралну топографију.

1 М. Лутовац, *Бихор и Корита, антропогеографска испитивања, Насеља и порекло становништва* 40, Београд 1967, 3.

2 Г. Божовић, *Кроз крај беспутни и заборављени. Бихор*, Политика 26/1929, бр. 7435, стр. 6. Ови путописи су прештампани у Г. Божовић, *Са седла и самара*, Београд 1930. Види 3. Вукадиновић, *Прилог библиографији Григорија Божовића*, Савремена библиографска теорија и пракса, 2006, 165–212.

3 М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 145.

4 Опширно о жупској организацији Полимља види С.Мишић, *Територијално – управна организација Полимља (12–14. век)*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 73–88, са старијом литературом.

5 Уп. О. Зиројевић, *Кроз Бихорску нахију 1571. године*, Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића 14, Пријеполје 1992, 173–190.

Одабрали смо неколико различитих и занимљивих примера. Ради се о археолошки неиспитаним, често науци до сада, непознатим локалитетима. Сви они сведоче о присуству православног (српског) живља на простору Бихора и Корита, у прошлости.

Овде је пажња посвећена *црквинама* и *црквиштима*, која означавају топоним на коме постоје, или не постоје, видљиви остаци сакралног објекта.⁶ Термин *црквиште* у значењу пропалог, напуштеног сакралног објекта познат је и у средњем веку и сусрећемо га највише у дипломатичкој грађи.⁷ Присуство великог броја сакралних материјалних остатака сведочи о јакој хришћанској традицији у прошлости. Оно посредно сведочи и о доброј насељености простора. Термин *црквина* или *црквиште* обично се односи на мање објекте (парохијске и гробљанске цркве). Углавном је реч о објектима који се ретко срећу у писаним изворима.

Убикацијом, описом и тачним опредељивањем карактера материјалних остатака као историјских извора прикупљају се нове историјске чињенице, које нас воде до нових сазнања, у овом случају из историје цркве. Потпунија сазнања из области сакралне топографије употпуњују и проширују знања о парохијској организацији, као и о самом присуству Срба – православаца на одређеном простору.⁸ Ова сазнања су посебно драгоцене за оне области, као што су Бихор и Корита, где су друге врсте историјских извора или веома фрагментарне, или уопште не постоје. Чињеница да данас на том простору у апсолутној већини живи муслиманско становништво даје још већи значај прикупљању ових историјских чињеница теренским истраживањима.

Топонимија је у оваквим истраживањима први путоказ истраживачу. У том погледу занимљив пример су два села у Доњем Бихору – Савино Поље и Ивање. Прво се не помиње у средњовековним изворима, али се наводи у турском попису из 1571. године, са пет кућа и три попа.⁹ Ово значи да је у селу морала постојати бар једна црква. Данас је Савино Поље део већег насеља – Бистрице. Обилазећи овај терен стручна екипа је забележила следеће топониме сакралног карактера: Црквиште, Црквина и Црквени Луг.¹⁰

На Црквишту је аматерским ископавањем откривен зид дужине око 10 м. Тешко је дефинисати објекат, али подсећа на римску терму. На Црквини изнад Мировића гробља видљиви су темељи омање црквице. У Црквеном Лугу видљиви су темељи неког зида. По причању мештана ту је била црква коју је однела Бистрица, која се овде излива из корита и јако плави. Археолошка истраживања ових локалитета допринела би хронолошкој оријентацији ових остатака и међусобном односу ових локалитета. То би у одређени хронолошки однос довело и фрагментарни податак из турског пописа и помену тројице попова.

---

6 Опширно види С. Мишић, *Црквине и црквишта – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4, Ниш 2007, 297–302.

7 Исто, 298 са примерима из извора.

8 О методологији прикупљања и значају историјских чињеница за историјско-географска истраживања види С. Мишић, *Прикупљање нових историјских чињеница теренским истраживањима*, Зборник радова са стручних скупова секције историчара Музејског друштва Србије 6, Краљево 2008, 85–90.

9 О. Зиројевић, *Кроз Бихорску нахију 1571. године*, 188.

10 Екипа под руководством С. Мишића, у саставу: Е. Миљковић, А. Фостиков, С. Пушица била је на теренским истраживањима овог села 3.9.2008. године.

Слика 1: Савино Поље, Црквиште, темељ зида.

Село Ивање је другачији пример. Ово насеље (у ствари Горње и Доње Ивање) помиње се још почетком 13. века као посед манастира Жиче.¹¹ Упркос старини у њему нема помена цркви или свештеника. Пре Другог светског рата на једном вису изнад села постојала је црква брвнара, коју су бегови Ћоровићи подигли за своје чивчије.¹² Њу је детаљно описао Григорије Божовић. Била је покривена клисом, а изнутра украшена дрворезом по свим зидовима. Иконостас, двери и обоја врата на улазу били су у дрворезу.¹³ Данас се на истим темељима уздиже нова црква. Уз њену апсиду видљив је споменик – усадник, на коме се чита 1607. година. Гробље је и данас активно што отежава сагледавање ранијих слојева.¹⁴

Сличне мотиве као код Ивања истраживачи су имали при обиласку села Мојстир.¹⁵ Село је велики жупан Стефан Немања крајем 12. века приложио својој задужбини Богородици Бистричкој.¹⁶ У повељи се наводи као Молстир. Само име је сакралног карактера и упућује на манастир. Село се налази на десној страни Бистрице. У Столовачи, делу села, постоји локалитет Црквиште и потес Ћелије.¹⁷ Црквиште се налази насупрам манастира Подврх. Материјални остаци на њему су, без додатних истраживања, нејасни: нема кречног малтера, зидови су за сакрални објекат прешироки (око 2 м), орјентација темеља није исток – запад! Теренским опажањем се не може закључити да ли је у питању сакрални објекат. Испод Црквишта, на ливади, налази се старо гробље са петнаестак монолитних плоча, без ознака на њима, што упућује на њихову старост (средњи век). Овде се ситуација може разјаснити археолошким

11 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, 11; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ 4 (1952–1953), Београд 1954, 162.

12 М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 109.

13 Г. Божовић, *Село Ивање*, Политика 26/1929, бр. 7463, стр. 1–2.

14 Стручна екипа је локалитет обишла 4.9.2008. године.

15 Истраживања су обављена 3.9.2008. године.

16 А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, 29. О демографском континуитету насеља види С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005, 63–78.

17 М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 131.

истраживањима Црквишта и некрополе. У селу нема староседелачког становништва, па ни континуитета. Данашњи становници о овим објектима ништа не знају.

Слика 2: Некропола у Мојстиру испод Црквишта

Судећи по имену, и село Лагаторе спада у старија насеља. Село се налази у доњем току реке Попче. Кроз њега је у прошлости водио пут из Полимља у Рас (Нови Пазар). Данас се у њему налази најстарија цамија у Горњем Бихору. У селу постоје топоними Црквиште и *Грчко гробље*.¹⁸ Црквиште се налази на изласку из села, на путу за Савин Бор. Видљиви су делови темеља цркве, на јужној и западној страни. Видљив је *in situ* кречни малтер. Неки од мештана овде бацају отпатке, па је локалитет донекле затрпан ђубретом.

Слика 3: Лагаторе, Црквина са остацима темеља цркве

---

¹⁸ Исто, 70–71.

Слика 4: Лагаторе, некропола изнад Црквине

Изнад Црквишта се налази некропола са споменицима – усадницима. Време је тешко одредити, али на основу опште слике остатака цркве, и посебно некрополе, вероватно га треба одредити у нови век.¹⁹ Лагаторе се помиње у турском попису из 1571. године као село које је имало 30 кућа хришћана и 13 неожењених, као и 14 кућа муслимана.²⁰ У ово време село је било захваћено исламизацијом.

Теренска истраживања показују да нека од насеља која се не помињу у средњовековним изворима имају богатије материјално наслеђе од оних која се помињу. Тиме нас упозоравају на чињеницу фрагментарности наше изворне грађе и на неопходни опрез у закључивању о старини и континуитету појединих насеља, као и о динамици њиховог развоја. Пример посебног опреза код оваквих истраживања јесу села Јагоче и Годуша. Села су једно поред другог, од изворишта Годушке реке па низ њен средњи ток. Ниједно нам није познато из средњовековних извора. Традиција и топонимија упућују на старину и значај ових насеља. Оба су изузетно богата сакралном топонимијом. У Јагочу у крају Башча видљиви су темељи цркве. Ту је о Спасовдану ношена литија, па се масто зове Спасовац.²¹ На локалитету су, поред темеља, видљиви остаци камене пластике (сига и тесани пешчар). У близини се налази топоним *Латинско гробље*, али на њему више нема видљивих остатака некрополе.²² У селу постоје и топоними *Велики и Мали Калуђеровци*. Изнад гробља Ковачевића налази се *Зацрковље*, али ни на њему ни на гробљу нема видљивих остатака цркве. Сакрална топографија упућује на закључак да је у Јагочу у

19 Истраживања су обављена 1.9.2008. године.

20 О. Зиројевић, *Кроз Бихорску нахију 1571. године*, 188.

21 М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 98–99.

22 Спасовац је данас на имању муслимана Јусуфа Шахмана, који православним мештанима брани да носе литију око цркве. Пре тога ту је било имање Рака и Млађа Новчића. Аутор је истражио локалитет 30.8.2008. године.

прошлости био присутан већи број црквених објеката и да је био развијен верски живот. Хронологију, без археолошких истраживања, није могуће одредити.

Материјални остаци у селу Годуша упућују на значај и вероватну старину овог насеља. У селу су постојале, до половине 20. века, пет црквина и стара гробља око њих. У Дубљу, у дну Годуше, налази се пространо гробље и темељи цркве у њему Гробови су прекривени монолитним плочама, што упућује на старину некрополе.²³ Друго велико гробље је у Дубу, где се виде остаци цркве димензија 4 са 8 метара, која је срушена почетком 19. века. Била је покривена клисом. Данас су трагови ове цркве једва уочљиви. Материјал је разнесен, а Црквина је запуштена, јер је данас сво становништво Годуше исламске вероисповести. Трећа црквина је на месту Бољеглаве, у Дуровића ливадама. Црквина је размера 5 x 10 м, зидана од сиге и тесаног пешчара. Зидови су 1927. године били очувани до 1,5 м висине и на њима је био видљив живопис. Камен је 1930. године са црквине однет за зидање школе у селу.²⁴ Околу цркве је било гробље. Судаћи према димензијама и месту, ово је била главна црква у Годуши. Данас су видљиви само остаци темеља ове цркве, материјала са зидова више нема. Налази се у шуми, усред ливаде, а крупно дрвеће додатно оштећује локалитет. Остаци некрополе више нису видљиви. Једна Црквина се налази у брду, на потесу Борак и потпуно је девастирана при пробијању локалног пута. Видљив је остатак темеља зида апсиде. На улазу у Годушу из правца Јагоча била је црква на месту једне данашње куће. Према причању мештана, иза ове куће некада је било старо гробље. Ове информације, због специфичне ситуације, није било могуће проверити. Поред наведених Црквина, у Годуши се међу именима потеса помињу *Попова равна* и *Поповача*. Топонимија и материјални остаци упућују на закључак да је Годуша у прошлости била значајно православно насеље. Више цркава и гробаља указују на демографску снагу овог села. На жалост, трагови овог живота су у нестајању, а данашњи мештани све чине да они трајно нестану. Све црквине су девастиране, а трагови гробаља нестају под ливадама.

Занимљиву целину за истраживања представљају данашње Османбегово Село и Соколовац у Коритима. Село је добило име по Осман-бегу Ђоровићу, а старији људи причају да се раније звало Петрово Село. Данас у атару села постоје потеси *Петрово брдо* и *Петрово поље*.²⁵ Испод села је *Црквина* и око ње још увек активно гробље. У гробљу се налазе рушевине старе цркве која је, по сведочењу мештана, била посвећена светом Петру.²⁶

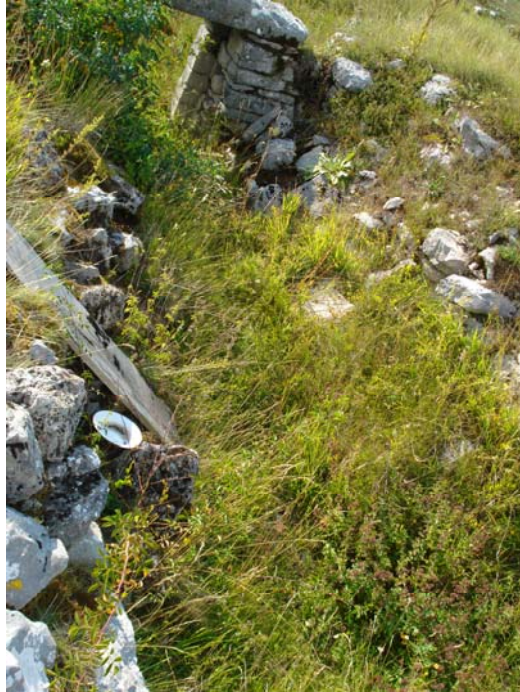
---

23 М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 102. Аутор је у два наврата истраживао старине Годуше: први пут 11.9.2006. и други пут 2.9.2008. године.

24 М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 102. Кроз Годушу је 1927/1928. године прошао и Григорије Божовић, али у свом путопису не помиње ове црквине. Њега је у Годуши привукла чињеница да су овде једно време боравили неки од предака Карађорђевић. Види Г. Божовић, *Кроз крај беспутни и заборављени. Приче о Карађорђу*, Политика 26/1929, бр. 7452, стр. 6.

25 М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 159–160.

26 Истраживања су обављена 2.9.2008. године. Информатор Бато Ракоњац.

Слика 5: Османбегово Село (Петрово Село) – рушевине цркве Светог Петра

Слика 6: Петрово Село – Надвратник и улаз у цркву Св. Петра

Слика 7: Петрово Село – остаци фреске у ниши поред ђаконикона

Слика 8: Петрово Село – остаци живописа уз довратник

То је једнобродна мала грађевина, димензија три са шест метара. Зидови су очувани до у висину од једног метра, са дебелим слојем шута у поду цркве. Зидана је од тесаног пешчара и кречњака. Очувани су довраци од тесаног камена. Уз Ђаконикон и проскомидиј налазе се нише које су биле фрескописане. Фреска је очувана и у Ђаконикону. На довратама и у углу зидова до довратака видљиви су остаци фресака.²⁷ Према видљивим остацима зидова, црква има бар две фазе градње: наиме, у неком моменту је президана. Фреске припадају другој фази која би могла одговарати времену 16–17. века.

Изнад Петрова Села, на коси Соколовац, на око 2 км од цркве у гробљу налази се гробље Дупљака (раније Лепосављевићи) и црква у њему. По предању, цркву је зидао неки богат човек из рода Козодери, који су се 1809. године одселили у Шумадију.²⁸ Основа цркве је 4 са 13 метара, а срушена је после Првог српског устанка. Мештани су између два рата подигли нову, коју су у току рата срушили муслимани.

Слика 9: Соколовац изнад Османбеговог Села, црква Вознесења

Црква је грађена од сиге и тесаног кречњака, поплочана тесаним плочама. Под је *in situ*. У апсиди има очуваних делова фресака, до висине од 0,5м од пода. Могу бити и из времена првобитне градње, пошто црква није рушена до темеља.

27 М. Лутовац не помиње остатке ових фресака. У његово време су морале бити видљивије и очуванije.

28 М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 158–159.

Црква је некада имала куполу јер су видљиви и данас остаци пиластара.²⁹ На ктиторском месту је видљиво улегнуће у поду. Мештани су 2008. године започели самоиницијативну обнову цркве, без претходних истраживања. Том приликом су, по свој прилици, скратили апсиду због нових гробова уз сам њен зид. Зидови цркве са спољне стране нису откопани. Око цркве је активно гробље, а најстарији гробови су покривени монолитним плочама. По причама мештана, ово је била највећа и најважнија црква у Коритима. Била је живописана и посвећена Вазнесењу.

Слика 10: Остаци живописа, Вазнесење, Соколац

Из претходног излагања видело се богатство сакралне топографије у селима Бихора и Корита. Ово наслеђе материјалне културе српског народа данас је у јадном стању и углавном стручно неистражено. Овде желимо да скренемо пажњу и на стара гробља која леже запуштена по читавом Бихору и Коритима. Она су остатак старијег становништва. Мештани их данас зову *латинска* и *грчка*, а у ствари су и једна и друга српска, што данашњи муслимани не желе да признају. Израз *латинско* се употребљава за она гробља код којих нема континуитета становништва. У свим гробљима су били видљиви трагови гробљанских цркава.³⁰ Турци ове цркве нису дирали, али је током 20. века са њих углавном разнет материјал, тако да је данас већина уочљива само по темељима. У многим гробљима (Соколовац, Заграђе, Мојстир) постоје гробови прекривени монолитним плочама. На њима нема натписа, ни крстова. Они без сумње припадају старијем слоју српског становништва.

²⁹ Аутор је са стручном екипом обавио истраживања ове цркве 2.9.2008. године.

³⁰ М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 22–23.

Црквине и црквишта која смо овде описали чекају своју археолошку обраду. Оно што се данас може закључити то је да је сакрална топографија Бихора и Корита веома богата. Већина ових остатака сеже у дубоку прошлост, из времена средњег века. Само археологија може одредити тачну хронологију, као и питање континуитета и дисконтинуитета, трајања и пропадања ових објеката. За историчаре је важна и сама историјска чињеница њиховог постојања, тим пре што се ради о простору за који имамо оскудне и фрагментарне податке из писаних извора све до турског доба.

Siniša Mišić

A CONTRIBUTION TO THE SACRAL TOPOGRAPHY OF BIHOR AND KORITA

Field research in Bihor and Korita has presented to us the richness of sacral topography. This text considers old churchyards (*crkvišta*) and church ruins (*crkvine*) in some villages mentioned in Serbian Medieval sources (Savino Polje, Ivanje, Mojstir), and also in villages rich in oral tradition and material remains (Jagoče, Goduša, Osmanbegovo Selo) which were, however, not mentioned in the Middle Ages. The locations have not been archaeologically studied and are often still unknown to science.

The presence of numerous sacral material remains (five church ruins in Goduša) testifies to the strong Christian tradition in Bihor and Korita in the past. This also indirectly proves that this area was densely populated by Orthodox Serbian residents in the past, an even more relevant fact given that today some of these villages (Goduša, Osmanbegovo Selo) are populated almost solely by Muslim residents.

The terms *crkvina* and *crkvište* usually refer to smaller sacral facilities. These are usually village, parish or graveyard churches. Their study is all the more relevant since one rarely encounters them in written sources. In Bihor, most originated in the Middle Ages or 16-17 centuries.